

МОДЕЛЮВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ СОМАТИЗМОМ 'ЯЗИК' (на матеріалі українських говірок)

У статті подано опис фразеологізмів із соматизмом "язик" в українському діалектному мовленні. Визначено найуживаніші структурно-семантичні моделі фразем і роль соматизму у формуванні фразеологічного значення.

Ключові слова: фразема, структурно-семантична модель, соматизм.

Загальновідомо, що в основі образності народних фразеологізмів лежать спостереження над природою, тваринами, а найбільше – над життям і поведінкою людини. Традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку людського тіла з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту загалом. Назви частин людського тіла є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності. Особливої ваги дослідники надають соматизмам у складі фразеологічних одиниць як виразникам явища антропоцентризму [11; 130; 12], указують на їх значовість у культурних традиціях різних народів [4; 5].

Мета статті – окреслити особливості фразем із соматизмом 'язик' в українських говірках, визначити структурно-семантичні моделі (ССМ). Матеріалами для дослідження слугували власні польові записи на території Західного Поділля та лексикографічні праці, що зафіксували фраземи в інших українських говірках.

Соматизми 'язик', 'рот', 'губа' є основними символами мовлення, спілкування, слова [8: 159, 510, 660]. У фразеології сучасних українських говірок соматизм 'язик' уживається в складі сталих висловів як основа метафоричних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою мовця, власне мовлення, характеристикою суті сказаного. Зауважимо, що кількісно переважають фраземи на позначення незмістовних розмов, пліткарства, брехливості, неробства через балачки, що свідчить про засудження ледарювання й негативне ставлення до людей, які витрачають час на порожні розмови, пересуди.

У фразеосемантичному полі "Мовленнєва діяльність людини" на матеріалі українських говірок цілком очевидним є факт повного збігу фразеологічних одиниць із соматизмом 'язик', напр.: 'мовчати' –

зах.под. *три^емати йа^зик за зу^бами* (Дн, Крм, Крч, Кт, МО, Рх, СУ, Шд) / *йази^ека за зу^бами* (Зр), *де^ржати йази^ека за зу^бами* (Кс), наддністр. *трима^ти йази^к за зу^бами* [2, 89], лемк. *трима^ти я^зык за зу^бами* [1, 149]; зах.под. *при^екусити йа^зик* (Злн), лемк. *прикуси^ти собі^т я^зык* [1, 149]; ‘вести пусті розмови’ – зах.под. *п^лести йази^еком* (Гр, Крч, Нг, Пл, Цк), бойк. *п^лести язиком* [9: 45].

У семантичному ряді “вести пусті розмови, базікати” можна виділити ССМ “робити + язиком + як + тварина (птаха) + хвостом = базікати”, що наповнена фраземами західноподільського діалектного мовлення: *мо^лоти йази^еком йак ко^бшла хво^стом* (Шд), *талапати йа^зиком йак ко^рова хво^стом* (КК), *мо^лоти йази^еком йак пес фо^стом* (Зр, Лс) / *хво^стом* (Злч), *п^ле^скати йа^зиком йак со^рока хво^стом* (Схк).

ССМ “пошкодити + язик = мовчати” презентована такими прикладами: зах.под. *н^іби йа^зик проко^ут^нути* (МО), *при^екусити йа^зик* (Злн) / *йа^зика* (Др, КК, Пл, СУ) / *йази^ека* (Км, МК); сх.под. *за язи^к укуси^тись* [7: 146]; лемк. *прикуси^ти собі^т я^зык* [1: 149], *загры^зти до я^зыка^т* [там само], *закуси^ти собі^т до я^зыка^т* [там само]; наддністр. *прикуси^ти я^зика* [10: 46].

Виділено також фразеомодель “втратити + язик = мовчати”: зах.под. *н^іби йа^зик проко^ут^нути* (МО, Ор), *йа^зика ко^ут^нути* (Жов), *йа^зик прогло^тити*, *йа^зика ли^ег^нути* (Вн, КК) / *йа^зик* (Рх) / *йази^ека* (Зн, Кд, Крч, Мк), *йази^ека ли^ег^нути* (Км, ПХ) / *лик^нути* (Кр); наддніпр. *мов язик відкусив* [14: 77].

Семантична модель “немає змоги розкрити рот = мовчати” має давню фіксацію і представлена в двох південних наріччях української мови: зах.под. *три^емати йа^зик за зу^бами* (Дн, Крм, Крч, Кт, МО, Рх, СУ, Шд), *де^ржати йази^ека за зу^бами* (Кс), *йак во^ди у^т писок наб^рати* (Вр, Др, Зн, Крм, Крч, Лс, МО, Цк, Шд) / *н^іби во^ди у^т писок наб^рати* (Нг) / *шо во^ди у^т писок наб^рати* (Пл), *во^ди у^т рот наб^рати* (Гр) / *йак во^ди у^т рот наб^рати* (Км, Кс, Пл, СУ) / *йак во^ди у^т рота наб^рати* (Кд), *наб^рати во^ди у^т морду* (Кр), *наб^рати во^ди у^т писок* (КК), *тан^би во^ди наб^ра^у* (Кр); сх.слоб., степ. *язик в горло затыгло* [13: 261]; сх.степ. *язик на вузол зав’язати* [3: 181]; наддніпр. *я^зика у н^яти потягло* [14: 156]; лемк. *трима^ти я^зык за зу^бами* [1: 149].

Семантичний ряд “вести пусті розмови, базікати” презентований моделлю “говорити + як + пристрій, знаряддя праці = базікати” і найширше виявляється в говорах південно-західного наріччя: зах.под. *ме^ле йази^ком йак с^ічкарн^а* (Кт, МО, Рх, СУ), *ме^ле йази^ком йак млин* (Шд), *йази^ком йак поме^лом* (Дн), *йази^ком йак в^ініком мо^лоти* (Зн, Кд, Крч, Мк); закарп. *ме^ле йази^ком, йак пра^нником* [6, к. 362]; лемк. *моло^ти з я^зыком як мли^нцом* [1: 149], *тре^пати / че^сати*

з язв'ом як з прайни'ком [там же], язв'ом трепати як із те'рлицов [там же: 150]; наддністр. язв як праник / рискаль [10: 34].

Семантичну модель “робити марну роботу = базікати” виявлено в дистантних зонах південно-західного та південно-східного наріч: зах.под. *йазики гр'іти* (Кт), *молотити йазиком* (МО), *мо'лоти йазиком* (СУ); сх.степ. *воду язиком молоти* [3: 130]; наддніпр. *б'ить язиком* [14: 43].

Засобами фразеології може оцінюватися не тільки суть сказаного, а й сам мовець. На позначення ‘багато говорити, базікати’ зафіксовано найбільшу кількість виразів: зах.под. *х'л'анати йазиком*, *л'ана'торити йазиком*, *п'лескати йазиком*, *п'лести йазиком*, *че"сати йазика*, *че"сати йазики*, *че"сати йазиком*, *тр'інати йазиком*, *та'лапати йазиком*, *та'л'анати йазиком*, *те'лепайе йазиком*, *леп'тати йазиком*, *хлеп'тати йазиком*, *треп'тати йазиком*, *бл'аскати йазиком*, *л'анати йазиком*, *те"л'інати йазиком*; наддніпр. *тіліп'ать язиком* [14: 138]; *теленк'ать язиком* [14: 136].

На гіперболізації соматизму ‘язв’ пов’язаній із розумінням його довжини, побудовані сталі вислови на позначення ‘багато говорити’: зах.под. *ропустити йазика до 'пуц'а* (Крч, МО, Ор, ПХ); наддніпр. *язв аж на дорозі лежить*, *язв до землі*, *язв до колін*, *язв по коліна* [14: 156].

Виявлено ССМ “(комусь) пошкодити + язв = примусити когось мовчати”: зах.под. *ўр'ізати йазика кому* (Ор, СУ); сх.слов., степ. *підрізати язв кому* [13: 261]; наддніпр. *на язв заціпки почепить* [14: 86].

За нашими матеріалами, досліджувані фраземи із соматизмом ‘язв’ можуть бути в складі фразеосемантичних полів “Рух”, “Пам’ять”, “Бажання”, “Фізичний стан”.

ССМ “язв + на + соматизм = швидко йти, бігти”: зах.под. *йазик на боро'д'і* (Кт, МО, Рх, СУ); сх.степ., словоб. *кинути (покласти) язв (язвика) на плече (на плечі)* [13: 261].

Лише в західноподільських говірках зафіксовано вирази *вертиц'а на йазвиц'і* (КК, Кр, Мн), *крутиц'а на йазвиц'і* (Пл, Лс, Шд) зі значенням “важко пригадати”.

До фразеосемантичної групи “Бажання” належить семантичний ряд “дуже хотіти чогось”. Тут виявлено ССМ “частини тіла + чешуться = хотіти чогось”, у межах якої найчастіше вживається соматизм ‘язв’: *аж йазв чешвиц'а* (Крч, Пл), *аж йазв све"рбл'е* (Мн) / *сви"рбит* (Цк), *све"рбит'* (Гр, Км, Крч, МО, Ор, ПХ, См) / *све"рбит* (Вр, Зр, КК, Кр, Мн, Нг, Пл, Лс, Шд) / *сви"рбит'* / *сирбит*, *йазв че"ше"ц'а* (Кс) / *йазв чухай"ц'а* (Дн). Такі вирази можуть побутувати зі значеннями ‘хотіти щось сказати’, ‘хотіти щось з’їсти’.

Фраземи із соматизмом ‘язв’ можуть наповнювати ССМ ‘бути голодним, голодувати’ з різними образними конкретизаторами: сх.степ.,

слобож. *класти язик (язика) на полку* [13: 260]; зах.под. *покласти зуби на полицу* (Злн, Зр, Кд, Нг, См, Шд) / *полку* (Рх, См), *класти зуби на банти* (Др, Пл, СУ) / *банта* (КК), *в'іш'ети зуби ў банта* (Мн).

ССМ “міфічна істота + на + язиці = хто-небудь злий, недобрий” визначаємо на прикладі таких фразем: зах.под. *чорт'ака на й'язиці* (Крч, МО, Ор, ПХ); сх.степ., слобож. *відьма на язиці* [13: 48], *чорт на язик сів* [13: 252].

Таке ж значення мають фраземи ССМ “щось гостре + на + язиці + = хто-небудь злий, недобрий”: зах.под. *голки на й'язиці* (Мн, Нг, Пл, Лс); сх.степ., слобож. *шпильки на язиці* [13: 257], *на язиці перець росте* [13: 261].

Із семантичним значенням ‘пропасти’ виділяємо модель “тварина + язиком + злизала”: зах.под. *йак ко'рова й'язиком зли'зала* (Кт, МО, Рх, СУ); сх.слоб., степ. *як жаба язиком злизала* [13: 97], *як кіт язиком злизав* [13: 122], *як собака язиком злизала* [13: 220].

Отже, фразеологізми із соматизмом ‘язик’ досить широко побутують у діалектному мовленні й завдяки складним внутрішнім семантичним та мотиваційним процесам можуть породжувати різну семантику мовленнєвих одиниць. Більшість із досліджуваних виразів, зокрема ті, що презентують процеси мовлення та їх учасників, мають негативні відтінки значень. Зауважимо, що значення соматизму може переплітатися зі змістом інших компонентів сталих виразів, тому в діалектному мовленні визначаємо семантичні ряди на позначення понять ‘пропасти’, ‘злий, недобрий’, ‘важко пригадати’, ‘голодувати’ та ін. Досліджувані фразеологічні одиниці дозволяють виділити семантичні та структурно-семантичні моделі фразем наддіалектного характеру.

Умовні скорочення назв населених пунктів

Вн – смт Віньківці, Крч – с.Карачієвці, МО – с.Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну; Вр – с.Врублівці, Др – с.Дерев'яни, Км – с.Комунар, Кт – с.Китайгород, Нг – с.Нігин, Ор – с.Оринин, СУ – смт Стара Ушиця, Схк – с.Сахкамінів, Кд – с.Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.; Гр – с.Горошова, Мн – с.Монастирок, Ів – с.Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл.; Дн – ст. Дунаївці, Зл – с.Зелене; МК – с.Мала Кужелівка, Мк – с.Маків, Рх – с.Рахнівка, См – смт Смотрич, Злч – с.Зеленче Дунаєвського р-ну; Злн – с.Зелена, Крм – с.Кормильче, Цк – с.Цикова, Чр – с.Черче, Шд – с.Щидлівці, Зр – с.Зарічанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.; Івн – с.Іванківці, Кр – с.Курівка Городоцького р-ну; Лс – с.Лісоводи Городоцького р-ну; Пл – с.Пилипівці Новоушицького р-ну; ПХ – с.Пилипи-Хребтіївські, Кс – с.Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

Література

1. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990.

2. Гринчишин Д.Г. Спостереження над фразеологією надністрянських говірок // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 88 – 89.

3. Грица Т.Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл.: Дис. ... канд. філ. наук.: 10.02.01. – Харків, 1996.

4. Гулякова А.А. Семантические доминанты соматизма “голова” в русской и шведской фразеологии // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме (Четвертые Жуковские чтения): Материалы Международного научного симпозиума. 4-6 мая 2009 г. / Отв. ред. В.И.Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2009. – С. 174 – 175.

5. Демьянович Н.И. Некоторые отличительные особенности фразеологизмов с компонентом “голова” в русском, чешском и словацком языках // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме (Четвертые Жуковские чтения): Материалы Международного научного симпозиума. 4 – 6 мая 2009 г. / Отв. ред. В.И. Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2009. – С. 175 – 177.

6. Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської обл. України (лексика). – Ч. III. – Ужгород, 1993.

7. Доленко М.Т. Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – № 8. – С. 131 – 161.

8. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.

9. Прадід Ю.Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44 – 47.

10. Романик Н.В. Фразеологія верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці: Дис. ... канд. філ. наук.: 10.02.01. – Запоріжжя, 2002.

11. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004.

12. Скоробагатько Н.О. “Рука” в соматичному кодї культури (на матеріалі фразеології східнословобанських і східностепових говірок) // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. Вип. 2. – Запоріжжя, 2006. – С. 249 – 252.

13. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2002.

14. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2001.

The article deals with the description of phraselogical units with somatical element “tongue” in Ukrainian dialectal speech. The most widely used structural-semantic models of phrasem and the function of somatical element in the formation of phraselogical meaning are emphasized.

Key words: phraseme, structural and semantic model, somatical element.